

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

3-2024

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

A.A.Abduraxmonov	
Adabiy asardagi nurning xususiyatlari va funksiyalari (O'zbek lirikasi namunda).....	460
A.B.Kosimova	
O'zbek adabiyotida hikoya va drabllar	469
	TILSHUNOSLIK
M.Y.Mamajonov	
Muloqotni boshqarishda lisoniy va nolisoniy vositalarning o'rni	473
R.M.Shukurov, G.S.Jo'raboyeva	
Farg'ona viloyati toponimlarining sotsiolingvistik xususiyatlari	477
Z.V.Alimova	
Navoiyning "Saddi iskandariy" dostonidagi "Haroson" so'zi va uning morfologik belgilari xususida	483
F.X.Qosimova	
O'zbek tilshunosligida tibbiy terminologiya bo'yicha tadqiqotlar: sifat va miqdor tahlili.....	488
A.A.Ergashev	
Etnotoponimlar tadqiqi	496
H.Sh.Radjabova	
Terminologik lug'atlar tadqiqiga doir.....	502
S.A.Jabborova	
Morphological and syntactic analysis of the structure of medical terminology in the English and Uzbek languages.....	507
Sh.R.Amonturdiyeva	
Diniy uslub shakllanishining antropotsentrik va kognitiv asoslari	511
D.I.Mirzayeva	
Tillardagi turg'un o'xshatishlarning umumlingvistik statusi.....	517
X.F.Xaydarova	
Taqlid so'zlarning statistik tahlili (O'zbek tilining ikki va besh jildli izohli lug'atlari misolida).....	520
M.A.Hojiyeva	
Filolog mutaxassislarda terminologik kompetentlikni rivojlantirishning ahamiyati.....	524
I.A.Egamberdiyeva	
Metafora - til, madaniyat va ma'naviyat ko'zgusi	527
D.I.Mirzayeva, X.R.Mirzayeva	
O'zbek va Ingliz tillaridagi frazeologik birliklarda o'lchov so'zlarning qo'llanilishi.....	531
Z.Sh.Ashurova	
Badiiy matnning lingvopoetik xususiyatlari va muallif individual uslubi talqini	535
I.T.Hojaliyev, G.S.A'zamova	
Adekvatlik va uni ta'minlovchi nolisoniy va lisoniy omillar	539
Z.M.Sobirova	
Til va ong munosabati L.S.Vigotskiy psixologik talqinida.....	545
V.A.Vositov	
So'z o'zlashtirish tillararo aloqani yuzaga keltiruvchi sotsiolingvistik omil sifatida	550
M.T.Abdupattoyev, X.P.Shodmonov	
Konvergensiya va uning sintaktik-stilistik funksiyasi	557
D.I.Khodjaeva	
Lingvodidaktika va metodika terminlari tavsifi, farqli jihatlari.....	562
O.M.Yusupova	
Ingliz va O'zbek maishiy ertaklaridagi asosiy tushunchalarni ifodalovchi leksemalarning semantik tahlili	567
M.V.Nasridinov	
"Maqsad" konsepti maydonida yotuvchi ingliz tilidagi morfemalarning qiyosiy tadqiqi.....	572
M.O.Batirkhanova	
Lexicographic analysis of somatisms in different languages	577
M.U.Mamadjanova	
Interpretation of epithetic compounds in linguistics	582
M.V.Nasridinov	
Ingliz va O'zbek tillarida "Maqsad" konseptining morfologik struktural, semantik tahlili	586
M.Y.Madiyeva	

UO'K 811.111:811.512.1

**SO'Z O'ZLASHTIRISH TILLARARO ALOQANI YUZAGA KELTIRUVCHI
SOTSIOLINGVISTIK OMIL SIFATIDA****ЗАИМСТВОВАНИЕ СЛОВА КАК СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФАКТОР,
СПОСОБСТВУЮЩИЙ МЕЖЪЯЗЫКОВОМУ КОНТАКТУ****BORROWING A WORD AS A SOCIOLINGUISTIC FACTOR CONTRIBUTING TO
INTERLANGUAGE CONTACT****Vositov Valijon Abduvaxobovich**

Andijon davlat chet tillari instituti filologiya fanlari doktori, dotsent

Annotatsiya

Maqolada til aloqasining yuzaga kelishida sotsiolingvistik, ekstralingvistik, intralingvistik, psixologik, ijtimoiy va pragmatik omillarning ta'siri masalasi tahlil qilinadi.

Аннотация

В статье анализируется влияние социолингвистических, экстралингвистических, внутрилингвистических, психологических, социальных и прагматических факторов на возникновение языкового контакта.

Abstract

The article analyzes the influence of sociolinguistic, extralinguistic, intralinguistic, psychological, social and pragmatic factors on the occurrence of language contact.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistik omil, lingvo-kontaktologik yo'nalishlar, tarixiy-madaniy munosabat, til aloqasi.

Ключевые слова: социолингвистический фактор, лингвоконтактологические направление, историко-культурные взаимоотношения, языковой контакт.

Key words: sociolinguistic factor, linguoontological direction, historical and cultural relationships, language contact.

KIRISH

Jamiyat dunyoqarashini me'yorlashtirishning zamonaviy sharoitida etnik identifikatsiya muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Etnolingvistik identifikatsiya jarayonlari muloqot va ijtimoiy xulq-atvor tamoyillarini tanlash va millatlararo aralashuv turlariga bog'liq.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Til aloqasining yuzaga kelishiga ko'plab omillar sabab bo'lgan. Tilshunos olim N.V.Labunets lingvistik kontaktologiyaning obyektini sifatida tillararo aloqani yuzaga keltiruvchi omil xalqlarning tarixiy-madaniy munosabatida deb ko'rsatadi [18, 13]. Tillarning o'zaro ta'sirining zamonaviy nazariyasi azaldan tilshunoslar e'tiborida bo'lgan va hozirda mazkur masala turli lingvo-kontaktologik yo'nalishlar tizimida rivojlanishda davom etmoqda. Til aloqasining tabiatini tushunishda ularni tarixiy va tipologik nuqtayi nazardan tahlil qilish lozim.

Til aloqasining tarixiy aspekti ikki yoki undan ortiq yaqin, chegara hududda yashagan etnik jamoaning og'zaki muloqotini ko'rib chiqadi va bu aloqa tezkor ravishda iqtisodiy, maishiy kabi ehtiyojlardan kelib chiqqan holda sodir bo'ladi. Etnik guruhlar o'zaro munosabatda bo'lganda til aloqasi qator lingvistik va nolingvistik omillar ta'siri ostida nutq (etno-nutq), dialekt (etno-dialekt) ko'rinishda sodir bo'ladi. Til aloqasi jarayonida nutq sinxron, til esa diaxron aspektida yuzaga chiqadi.

Til aloqasining tipologik jihati uning asosiy parametrlarini ko'rsatish nuqtayi nazaridan amalga oshiriladi: aloqani o'rnatish usuli, aloqaning davomiyligi va barqarorligi, aloqa holatining tabiati, aloqa a'zolarining unda ishtirok etish darajasi, xalqning hududiy joylashuvi, genetik va tuzilmaviy yaqinlik, til aloqasining natijasi [18, 16].

TILSHUNOSLIK

Tilshunos olim G.M.Xoshimov har qanday qiyoslanayotgan yoki aloqadagi tilni lingvistik jihatdan tadqiq qilish bo'yicha 20 dan ortiq eng samarali va sinovdan o'tgan qiyosiy tipologik tahlil tamoyillarini qo'llashni tavsiya etadi [1, 6]. Muallif tavsiya etilgan tamoyillar orasida taqqoslanayotgan tillarda o'zlashmalarni (substrat/superstrat/adstrat) hisobga olish prinsipini alohida ahamiyatga molikligini ta'kidlaydi.

Tilshunos S.V.Svinsova kelib chiqishi ingliz-amerika tili leksikasidan bo'lgan so'zlarning tillarga o'zlashishi va ularning tilda struktural-semantik jihatdan adaptatsiyasi dunyoning ko'p tillarida, shular orasida ispan tilida ham sodir bo'lganligi masalasida izlanishlar olib borgan [25, 3-4]. Uning turli darajadagi leksik sistemasi intensiv ravishda ispan tilidagi shu ma'nodagi so'zlarga faol ta'sir ko'rsatgan. Bu Ispaniya, Lotin Amerikasidagi ispan tiliga, shuningdek, kelib chiqishi Kuba, Puerto-Riko, Meksikadan bo'lgan, taxminan, 13% aholi so'zlashuvchi tiliga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Shunday qilib, ingliz-amerika tili leksik birliklarining ispan tiliga o'tishi bilvosita til aloqasi sharoitida sodir bo'lgan. So'z o'zlashtirish turli hududlarda yashovchi ikki xil tilda so'zlashuvchi xalqning iqtisodiy, siyosiy, madaniy, sport va savdo-sotiq aloqalarining o'zaro ta'siri, shuningdek, matbuot, televideniya, kino va video ishlab chiqarish orqali yuzaga keldi [25, 4].

Ispan tiliga so'z o'zlashishning asosiy cho'qqisi XX asrga yangi til aloqalari vositalarining paydo bo'lishi davriga to'g'ri keldi. Bu paytga kelib AQSh nafaqat Buyuk Britaniyani, balki Britaniya ingliz tilisining kuch-qudratini yo'qotishga va ingliz tilining amerikancha variantini dunyoga tanitishga harakat qildi. Natijada, ispan tiliga Britaniya ingliz tilisi emas, balki amerika ingliz tilisidan so'zlar o'zlashdi [25, 12].

Zamonaviy tadqiqotchilar bir tildan ikkinchi tilga so'z o'zlashishidagi ekstralingvistik va intralingvistik sabablar bilan birgalikda psixologik, ijtimoiy va pragmatik omillarni ham hisobga olishni va ular quyidagilar bo'lishini ko'rsatadi: [30, 8-9]

1. Xalqlarning tarixiy aloqalari va ikki tillilikning mavjudligi. Xalqlarning aloqasi qanchalik uzoq bo'lsa, manba tilning qabul qiluvchi tilga bo'lgan ta'siri shunchalik katta bo'ladi.

2. Yangi voqea-hodisa, predmetlarni nomlashga bo'lgan ehtiyoj (*интернет, модем, дистрибьютер, сервер*).

3. Har qanday faoliyat sohasida millatning innovatsiyasi (*джинсы, слаксы, бриджи, лизинг*).

4. Til snobizmi, moda. Yoshlarni inglizcha so'zlardan jargon sifatida rus og'zaki so'zlashuv tilida shaxs o'zining o'qimishli, boshqa madaniyatdan xabardor ekanligini ko'rsatmoqchi bo'lib foydalanishi (*шузы, панасы, мазер, юзер, лузер, лудинг информации*).

5. Til vositalaridan foydalanishda tejamkorlik qonuni. Ayrim paytlarda ingliz tilidan o'zlashgan so'z rus tilidagi ekvivalentiga nisbatan qisqaroq bo'ladi. Masalan, "*Грин карт*" Amerikada yashashga ruxsat olish iborasining perifraza qilingan shaklidir, "*хедхантер*" so'zi bo'sh ish o'rniga kimnidir kasbiy tayyorgarlik ko'rsatish uchun qidirayotgan shaxs, "*лизинг*" mashinani uzoq muddatda ijara sifatida foydalanishga ruxsat berish, "*бестселлер*" eng ko'p sotiladigan kitob, "*триллер*" qo'rqinchli kino ma'nolarida perifraza qilinadi.

6. O'zlashgan so'z qabul qiluvchi tildagi lakunani to'ldiradi. Masalan, *sotuvchi-шоппер, мерчендайзер, дарбозавон-золкипер, хакам-реферери* so'zlari bilan almashib qo'llanila boshladi.

7. Sayohat, ilmiy tadqiqot va madaniyat almashinuvi natijasi.

Ingliz tili leksikasida turkiy tillarga xos so'zlar qatlami uchrab turadi. Bu esa tarixiy taraqqiyot natijasida xalqlarning bir-biri bilan yozma va og'zaki muloqoti, savdo-sotiq, diplomatik aloqalar, ijtimoiy-siyosiy jihatdan yaqinlik, qolaversa, xunn qabilalarining Evropa mamlakatlariga yurishlari oqibatida yuzaga kelgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Turon va turonliklar ham o'z davrida O'g'izxon, Qipchoqxon, Alp Er To'nga va Attila kabi buyuk davlat arboblari va ulug' sarkardalarni yetishtirib bergani bilan ma'lum-u mashhurdir. Buyuk ajdodimiz Attila boshqargan qo'shinning ham janglardagi yuksak jangovar ruhi asrlar davomida tillarda doston bo'lgan. Qadimgi turkiy qabila bo'lgan xunnlarning sardori, V asrda Yevropa davlatlarini dahshatga solgan yengilmas sarkarda sifatida e'tirof etiladi. Uning ota-bobolari xunn qabilasining boshliqlari bo'lishgan. Xunlar qadimda Markaziy Osiyoda shakllangan ko'chmanchi xalqdir. Ular II-IV asrlarda Uraloldi va Volgabo'yidagi o'g'o'r (ugor) qabilalari bilan aralashib ketadilar. IV asrlarda bu turkiyzabon qabila Volga daryosi

(Itil) bo'ylaridan Pannoniya (zamonaviy Vengriya)ga ko'chib keladilar. Shu tariqa ular Yevropa xalqi bilan muloqot qilishadi. Til aloqalari natijasida ingliz tili leksik qatlamiga turkiy so'zlar o'zlashadi.

Til aloqalari muammolarini o'rganish ham chet el, ham rus va o'zbek tilshunosligida qadimiy an'anaga ega, lekin "til aloqalari" termini birinchi marta A.Martine [17, 11] tomonidan kiritilgan bo'lsa ham rus tilshunosligida til aloqalarini o'rganish I.A.Boduen de Kurtene, L.V.Shcherba, E.D.Polivanov, o'zbek tilshunosligida A.Tursunov, D.S.Qulmamatov, Sh.Muxtorov, Sh.Raxmatullayev, R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, G.H.Boqiyeva, M.M.Qurbonova, Z.Q.Yunusova, M.Q.Abuzalova, [A.Anorbekova](#), [Sh.Mirzayeva](#), B.X.Daniyarov, S.E.Normamatov, O.T.Xujanova, N.A.Isakova, O.Jumaniyozov, A.M.Qo'ldoshev kabilarga borib taqaladi.

1900-yilda "Barcha tillarning bir biriga aralashish xarakteri haqida"gi ma'ruzasida I.A.Boduen de Kurtene qayd qilgan edi: "Ko'chmanchi hayot, harbiy yurishlar va umuman harbiy xizmat, yov qabalilarning ayollari va qullarini o'g'irlash, keyin savdo-sotiq, ilmiy aloqalar va h.k. – bularning hammasi tillarning aloqasiga ko'maklashuvchi omillardir" [7, 364].

Rus tilshunosligida "kontakt (aloqa)" atamasi birinchi bor L.V.Shcherba tomonidan 1926-yilda "Tillarning bir-biriga ta'sir qilishi tushunchasi" haqidagi maqolasida qo'llanilgan [33, 3-4].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Keyingi yillarda til aloqalari muammosining tadqiqiga A.Martine, E.Xaugen, U.Vaynrayx, B.V.Gornung, B.A.Serebrennikov, Y.D.Desheriev, V.Y.Rozensveyg, F.P.Filin, A.M.Rot, Y.V.Opelbaum, A.M.Abaeva, T.P.Ilyashenko kabi rus va chet el tilshunoslarining ko'p ishlari bag'ishlangan. Bu muammoning tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning soni ko'pligiga qaramasdan, keyingi yillarda keng tarqalishni qo'lga kiritgan "til aloqasi" termini tilshunoslar tomonidan bir xil ma'noda qo'llanilmayapti. Shu sababli "til aloqasi" terminini tushunishni aniqlashtirish zaruriyati paydo bo'ladi.

Ayrim tadqiqotchilar "til aloqasi" deganda insonlar tomonidan kommunikatsiyada ikki yoki undan ortiq tillardan vaqti-vaqti bilan ma'lum maqsadda foydalanishini tushunadi. Bu tadqiqotchilar "til aloqasi" terminini U.Vaynrayxning: "... ikki yoki undan ortiq tillar aloqada bo'ladi, agar ular o'sha til sohiblari tomonidan vaqti-vaqti bilan qo'llanilsa" [3, 3], degan ta'rifidan kelib chiqib ishlatadi. "Til aloqasi" terminini bunday tushunish E.Xaugen, L.Zavadovskiy, T.P.Ilyashenko va boshqalarning tadqiqotlarida ham uchraydi [28, 61-80; 4, 296; 17, 205]. Ularning ta'kidlashicha, "til aloqasi" atamasi "bilingvizm" terminiga sinonimdir.

"Til aloqasi" terminiga tilshunoslar tomonidan berilgan ta'riflarga e'tiborimizni qaratsak, masalan, L.Zavadovskiy mazkur terminga quyidagicha yondashadi: "Agar so'zlovchi (faol yoki nofaol tarzda) tilning ikki dialektini bilsa yoki undan foydalansa, dialektlar (yoki tillar) o'rtasida til aloqasi mavjud bo'ladi" [4, 296].

"Til aloqasi" masalasida yana boshqa tadqiqotchi V.Y.Rozensveyg til aloqasini tasvirlovchi tilshunosning asosiy vazifasi ikki tillilik jarayonini o'rganishdir, deb hisoblaydi [23, 59].

"Til aloqasi" terminini bunday tor tushunishga e'tiroz bildirish qiyin, ammo "bilingvizm" bilan "til aloqasi" o'rtasidagi mavjud farqni e'tiborga olish zarur. Bundan kelib chiqib, tilshunos olim T.P.Ilyashenkoning til aloqasi faqat bilingvizm bazasidagina namoyon bo'ladi, degan fikriga qo'shilishmaslikning iloji bo'lmaydi [17, 25].

Yuqorida ko'rsatilgan "til aloqasi" termini ta'rifining asosiy kamchiligi shundan iboratki, "til aloqasi"ning natijasi bilingvizm hodisasiga olib boradi, ayni paytda, T.P.Ilyashenkoning to'g'ri qayd qilishicha, "til aloqasi" – bu ancha hajmli tushunchadir, chunki til aloqasi ham bilingvizmning umumiy jarayonida, adabiyotlar o'rtasidagi aloqalar bazasida, tarjimalar yordamida va xilma-xil uslublardagi individual – o'z-o'zidan paydo bo'ladigan aloqalar natijasida, badiiy adabiyotda namoyon bo'lishi mumkin [17, 27].

Tilshunos olim O.S.Axmanova til aloqasi tushunchasini "turli tilda so'zlashuvchi hudud aholisining zaruratdan kelib chiqqan holda o'zaro aloqasi natijasida o'z-o'zidan paydo bo'lgan aralash til, deb ta'riflaydi [6, 531].

"Til aloqasi" va "bilingvizm" terminlariga o'zbek tilshunoslari ham o'z qarashlarini bildiradi. Masalan, N.Shayxislamov "Hozirgi kunda o'zbek tilining qardosh va qardosh bo'lmagan tillar bilan aloqalari hamda bilingvizm (ikki tillilik, ikki tilda muloqot qilish malakasiga egalik) bilan bog'liq hodisalarni tadqiq qilish o'zbek tilshunoslari oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Tillararo aloqalarning kuchayishi bu masalani dunyo tilshunosligi miqyosida atroflicha tadqiq etish zarurligini

TILSHUNOSLIK

ko'rsatmoqda. Zotan, tillarning to'qnashuvi (to'qnashuv so'zi kontakt terminining to'liq muqobili bo'la olmasligi sababli bu tushuncha uchun o'zbek tilshunosligida ham kontakt so'zini qo'llash maqbuldir), kontakti tarixiy zaruriyat bo'lib, ularning o'zaro ta'siri tabiiy tillar rivojining ajralmas qismidir", deb fikr bildiradi [29, 119].

Tilshunos olim O.Jumaniyozov ikki tillilik masalasiga quyidagicha to'xtalgan: Ma'lumki, bir tildan ikkinchi bir tilga muayyan bir so'z o'tishi uchun sharoit lozim. Bu sharoit ikki tilning shunchaki aloqasi, yonma-yon, qo'shni bo'lib yashashi, territorial birligi kabi omillar bilan bir qatorda, ularning o'zaro ta'sir darajasi, hamkorlik ko'lami va shularning ijobiy samarasi asosida yuzaga keluvchi ikki tillilik hodisasi bilan bog'liqdir [15, 9].

Shu o'rinda bilingvizm, diglossiya, bidialektal kabi terminlarni bir-biridan ajratish lozim. Bilingvizm ikki tilni egallagan shaxsning bir paytda ikki tildan birida, diglossiya esa ikki tilni biluvchi shaxs biridan muloqot, ikkinchisidan boshqa, masalan, yozish maqsadida foydalanadi. Bidialektal atamasi esa bir tilning ikki lahjasidan foydalanishni anglatadi.

Shuningdek, tilshunoslikda faqat bir til sohiblariga nisbatan monolingv, ikki tilni egallagan shaxsga nisbatan bilingv, uchta tilni biladigan shaxsga nisbatan trilingv, ko'p tillarning sohibiga nisbatan polilingv yoki poliglott terminlari qo'llaniladi.

Bilingvizm masalasi bilan shug'ullangan rus tilshunosi M.V.Lisnik fransuz tilida so'zlashuvchi rus xalqi nutqida rus va fransuz tillarining aralashuvida nutq kompressiyasi hodisasini tahlil qilgan [19, 4].

Uning ta'kidlashicha, bilingvizm termini birinchi bo'lib U.Vaynrayx tomonidan taklif etilgan [8, 6] va bilingvizm ikki tilni muqobil ishlatish amaliyotidir.

Bilingvizm masalasi bir necha yillardan beri ko'plab tilshunoslar diqqat e'tiborini tortgan. Shu o'rinda L.V.Sherba ikki tillilikni sof va aralash kabi asosiy ikki turga ajratadi [31, 314].

E.M.Vereshaginning tadqiqotida esa bilingvizm psixolingvistik va metodik mezonlarga ko'ra sof va aralash, bevosita va bilvosita, tabiiy va sun'iy, retseptiv, reproduktiv va produktiv, koordinativ va subordinativ turlarga bo'linadi [9, 49].

Tilshunos olim G.M.Vishnevskiy fikricha, bilingvizmning eng ko'p tarqalgan turi yuzaga kelish asosiga ko'ra "tabiiy" va "sun'iy"dir [10, 98].

Sof va aralash bilingvizm turlari o'rtasida tafovutlar borligini L.V.Shcherba aniq misollar orqali isbotlab beradi [32, 6-7]. Sof bilingvizm so'zlovchi ongida tillar bir-biridan mustaqil sistema sifatida ajragan, ular orasida hech qanday qiyos-zidlik yo'q, degan fikrni bildiradi. Masalan, XIX asr rus aristokratlari rus va fransuz tillarida nisbatan erkin so'zlashgan bo'lsalar-da, fransuz tilidan rus tiliga, rus tilidan fransuz tiliga tarjima qila olmasliklarini asos qiladi. O'sha vaqtlarda Rossiyada ikkinchi tilga o'rgatish ayol murabbiylar tomonidan amalga oshirilgan edi. Odatda, rus tilini umuman bilmaydiganlar ataylab tanlanar edi. Mazkur metodni L.V.Shcherba «Guvernant ayol metodi» deb nomlagan.

Bevosita va bilvosita bilingvizm haqida to'xtalganimizda, bevosita bilingvizm tabiiy ko'rinishda, ya'ni hududiy yaqin bo'lgan turli tilda so'zlashuvchi xalqlarning to'g'ridan-to'g'ri muloqoti, bilvositada esa uzoq hududda yashab, lekin ikkinchi tilni ehtiyojdan kelib chiqib o'rgangan va natijada ikki til sohibiga aylangan holatni tushunish mumkin.

Tabiiy bilingvizmda ikkinchi til ta'siri kuzatilmaydi. Masalan, ingliz-skandinav, o'zbek-rus, o'zbek-tojik tillarida so'zlashuvchilarda fonetik, leksik va grammatik moslashmaslik holati kuzatilmaydi. Qolaversa, hududiy jihatdan yaqinlik bo'lganligi sabab ikki tilda so'zlashuvchi xalq avvaldan qo'ni-qo'shnichilik, savdo-sodiq kabi munosabatlarini o'rnatgan, kerak bo'lsa aytish mumkinki, bir biriga aralashib ketgan. Lekin o'zbek-rus ikki tilliligida sun'iy bilingvizm kuzatilishi mumkin. Sun'iy bilingvizmda esa ikki tilni biluvchi shaxs ma'lum darajada aksent bilan gapiradi. Bu esa bu tillarda so'zlashuvchi xalqlarning jo'g'rofik jihatdan uzoqda joylashganligi va ular o'rtasida yaqin rishtalarning o'rnatilmaganligida deb ko'rsatish mumkin. Masalan, *o'zbek-ingliz*, *o'zbek-yapon* kabi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqqan holda tabiiy bilingvizmni kontakt, sun'iy bilingvizmni esa distant deb aytish mumkin.

Bilingvizmning retseptiv, produktiv, koordinativ turlari ham mavjud.

Retseptiv bilingvizmda shaxs ikkinchi tilni tushunadi, lekin unda erkin muloqotga kirisha olmasligi tushuniladi.

Produktiv bilingvizmda shaxsning har ikki tilda faolligi, ikki tilda nutqni teng idrok eta olish qobiliyati va takrorlashi, reproduktiv bilingvizmda esa shaxsning nafaqat ikki tilni tushunish qobiliyati, balki ularda erkin gapira olishi kuzatiladi.

Koordinativ bilingvizmda ikki tilni alohida tizim sifatida ularni bir-biriga aralastirmasdan bilish, subordinativ bilingvizmda esa shaxsning bir til (ona tili)ni bilishi ikkinchi tilga nisbatan ustunlik qiladi va uning ikkinchi tilni tushunishi va gapirishi qiyinroq kechadi.

Bilingvizmning yashash hududi yaqin bo'lib muloqotda bo'lgan xalqlarda yuzaga chiqish darajasiga ko'ra Y.D.Desheriev bir tomonlama va ikki tomonlama bilingvizmni ajratadi [12, 20-33]. Bir tomonlama bilingvizmda bir xalq ikkinchi xalqning tilini bilmaydi, ikkinchi xalq esa ikkala tilni biladi. Ikki tomonlama bilingvizmda ikkala xalq bir-birining tilini biladi va amalda qo'llay oladi. Bir tomonlama va ikki tomonlama bilingvizm tushunchalari tillarning o'zaro ta'sirida ahamiyatli hisoblanadi. Bir taraflama bilingvizmda tillarning o'zaro ta'siri ham bir taraflama bo'ladi [16, 264].

Ikki taraflama bilingvizmda tillarning o'zaro ta'siri har ikki tilda ham yuz beradi. Shuning uchun ham bir taraflama va ikki taraflama bilingvizmni o'rganish tillarning o'zaro ta'siri nuqtayi nazaridan katta ahamiyatga ega. Tilning funksional tomonini o'rganganda ham uni inobatga olish foydadan holi emas.

Tadqiqotchi N.Shayxislamov til aloqasining asl mohiyatiga to'xtalib, ikki va undan ortiq tilning fonetik, leksik-semantik hamda sintaktik tuzilishiga ta'sir qiluvchi o'zaro aloqalari va munosabatlari til kontaktlari hisoblanishini aytib, tabiiy tillardagi til sathlarining o'zaro munosabati va ta'siri deganda tillararo aloqalardagi o'zgarishlarda ifodalangan tushunchalar anglashiladi, deydi [29, 119-120]. Ayni paytda til kontaktlari va kontakt til terminlarini ham o'zaro farqlab olish lozimligini ta'kidlab, "Kontakt til – so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi nutqiy muloqotni yuzaga chiqaruvchi tildir. Bunda ikki holat farqlanadi: 1. Kontakt til – aloqaga kirishgan millatlardan birining tili. U yoki bu jamiyatdan muloqot shakli vaziyatga ko'ra birinchi yoki ikkinchi millat tilida bo'lish mumkin. 2. Ba'zan o'zaro aloqaga kirishuvchi har ikki millatning tili ham kontakt til hisoblanmasligi mumkin. Bunda kommunikativ munosabat – nutqiy muloqot uchinchi til orqali amalga oshiriladi. Bunday holatlarda kontakt til vositachi til maqomini oladi. Til kontaktlariga oid tushunchalarni ifodalovchi atamalardan yana biri bilingvizmdir. Bilingvizm ikki tillilik bo'lib, millat vakillarining muayyan ikki tilda so'zlasha oladigan shaxslari esa bilingvlar deyiladi. Til interferensiyasi ham shunday terminlardan biri bo'lib, u ona tiliga xos xususiyatlarni boshqa bir tilda beixtiyor qo'llab yuborishdir", degan fikrni ilgari suradi [29, 119-120].

Til konvergentsiyasi tillarning tarixiy bog'lanishi, kontaktlar (to'qnashuv) natijasidagi yaqinlashuv va o'xshashliklarning paydo bo'lishini ifoda etadi va qarindosh hamda qarindosh bo'lmagan tillar o'rtasida yuz beradi. Til divergentsiyasi atamasi ostida esa aslida bitta bo'lgan qarindosh tillar birliklari o'rtasidagi aloqadorlikning uzoqlashuvi (jumladan, nutq tovushlarining bo'linishi) tushuniladi. Masalan, qadimgi turkiy tildagi t fonemasining t va d tovushlariga ajralib ketishi: **tog'** (o'zbek tilida) – **dag'** (ozarbayjon tilida), **tog'a** (o'zbek tilida) – **dai** (ozarbayjon tilida).

Ko'rinadiki, til konvergentsiyasi va divergentsiyasi terminlari o'zaro zid lisoniy hodisalarni anglatadi, ya'ni til konvergentsiyasida yaqinlashuv va o'xshashlik, til divergentsiyasida esa uzoqlashuv va no'xshashlik sodir bo'ladi.

Adstrat turli xalqlarning uzoq vaqt davomida bir mintaqada hamda til kontaktlari sharoitida yashashi natijasida shakllangan til tizimining umumiy belgilar majmuidir. Masalan, o'zbek va tojik tillari o'rtasidagi o'zaro aloqalar va ta'sirlar til sistemalarining umumiy belgilari uchun namuna bo'ladi. Bunda har ikki tildagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarga xos umumiyliklar adstrat sanaladi. Adstrat jarayonida etnik assimilyatsiya va bir tilning ikkinchisi ichida yo'qolib ketish hodisasi sodir bo'lmaydi. Kontakt lingvistikasida substrat va superstrat terminlari ham qo'llanadi [29, 119-120]. Ikki tilning o'zaro chatishuvi natijasida mag'lub elementlarining g'olib til strukturasiidagi belgilari substrat va superstrat hodisalari deb yuritiladi. Substrat keng etnik aralashuv va ikki tillilik orqali mahalliy xalq tilining kelgindilar tiliga singib ketishidir. Masalan, miloddan avvalgi III-II asrlarda rimliklar Iberiya (bugungi Ispaniya) hamda Galliyani (bugungi Fransiya) bosib olishgan. Mazkur hududlarda mahalliy til va lotin tili bilingvizmi vujudga keladi. Rimliklar ta'sirida mahalliy til – lotin tili bilingvizmi davri mahalliy xalqlarning to'liq lotin tiliga o'tishlari bilan yakunlanib, lotin tili negizida hozirgi zamon ispan hamda fransuz tillari shakllangan. Mazkur

TILSHUNOSLIK

tillarda mavjud iber (ispan tilida) va gall (fransuz tilida) tillarning elementlari substrat hodisasiga misol bo'ladi. Kelgindi etnik guruhlar tilining mahalliy tilda qoldirgan belgilari esa superstratdir.

"Til aloqasi" atamasining keng talqini O.Yespersen, B.A.Serebrennikov, Y.O.Jluktenko, Y.V.Opelbaum, A.M.Rot va boshqalarning ishlarida ham uchraydi [2, 57-67; 26, 7-25; 14, 124; 21, 703; 24, 42].

Misol uchun, B.A.Serebrennikov "til aloqasi"ning til substrati tushunchasi bilan aloqasi sifatida tadqiq qiladi.

Substrat yoki superstrat hodisalariga N.Shayxislamov ikki tilning o'zaro chatishuvi natijasida mag'lub elementlarning g'olib til strukturasiidagi belgilari mazkur tushunchani ifodalaydi, deb qaraydi. Substrat tushunchasi keng etnik aralashuv va ikki tillilik orqali mahalliy xalq tilining kelgindilar tiliga singib ketishidir [29, 120]. Masalan, XX asrda roman filologiyasining asoschisi F.Dits roman tillarini hudud tamoyili bo'yicha g'arbiy va sharqiy guruhlariga ajratishda tillarning fonetik, qisman morfologik xususiyatlarini inobatga olgan. Bunda, albatta, til rivojining tarixiy tomonlari hisobga olingan. Ulardan eng mohiyatli jarangsiz intervokal undoshlarning (p,t,k) jarangliligiga (b,d,g) aylanishidir. Yana boshqa misolga e'tibor qaratsak, rimliklar Angliyani eramizdan avvalgi II-I asrlarda bosib olganda shu erlik anglo-saksonlarda ikki tillilik shakllangan. Yoki 1066-yildan boshlab Normandlar istilosi paytida yana Angliyada ikki, hatto uch tillilik paydo bo'lgan. Bunda ingliz tili normand va lotin tillariga aralashib ketgan. Hatto, tillar aralashuvi natijasida anglo-normand dialekti ham yuzaga kelgan.

XULOSA

Shunday qilib har bir til o'zlashmalarga o'zining eshiklarini ochib qo'yadi, ayrim muloqot ehtiyojlarini o'zlashmalar hisobiga bir amallab qondiradi. Demak, xulosa qilib aytish mumkinki, har bir tilda o'zlashmalarga yo'l bor, o'rin bor, o'zlashmalarsiz biror til to'laqonli muloqot vositasi sifatida o'z vazifasini to'la bajara olmaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Hoshimov G.M. Lectures on Comparative Typology (Third edition, revised). – Andizhan, 2017. – 100 p.
- Jespersen O. A New Science: Interlinguistics. Section four. The problem of an international auxiliary language. – Cambridge, 1930. – Pp. 57-67.
- Weinreich U. Languages in Contact. New York: 1953. – 263 p.
- Zawadowski L. Les dialects d'origine différente en contact "Orbis", 1961, t.X, Nr.2, Louvain: – P. 296.
- Абаев В.И. О языковом субстрате. – "Доклады и сообщения института языкознания АН СССР", №9. М.: 1956. – С. 57-69.
- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 531.
- Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 385 с.
- Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. – Киев: Вища школа, 1979. – 263 с.
- Верецагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М.: Московский государственный университет, 1969. – 159 с.
- Вишневская Г.М. *Билингвизм* и его аспекты /Учеб. пособие; Иван. гос. Ун-т, 1997. – 98 с.
- Горнунг Б.В. К вопросу о типах и формах взаимодействия языков. Докл. и сообщ. ИЯ АН СССР, № 2, М., 1952.
- Дешериев Ю.Д. Проблема создания системы билингвальных понятий и вопросы методики её применения в исследовании // Методы билингвальных исследований.- М., 1976.- С. 20-33.
- Дешериев Ю.Д., Корлэтяну Н.Г., Протченко И.Ф. Основные теоретические и практические вопросы взаимодействия и взаимообогащения языков народов СССР. – В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. - М.: 1969. – С. 13.
- Жлуктенко Ю.О. Мовні контакті. Київ: Видавництво Київського університету, 1966. – 124 с.
- Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 9.
- Зокиров М.Т. Билингвизм ҳодисасининг умумий тавсифи хусусида. НамДУ илмий ахборотномаси. Наманган: 2019. №10. –Б. 264.
- Ильяшенко Т. П. Языковые контакты (на материале славяно-молдавских отношений). – М.: Наука, 1970. – 205 с.
- Лабунец Н.В. Русская географическая терминология в ситуации языкового контакта: Автореф. дисс...-ра филол.наук. – Екатеринбург: 2007. – 46 с.
- Лисник М.В. Лингвистические признаки речевой компрессии в ситуации искусственного билингвизма (русско-французский языковой контакт): Автореф. дисс...канд.филол.наук. – Ярославль: 2005. – 20 с.
- Опельбаум Е.В. Восточнославянские лексические элементы в немецком языке. – Киев: Наукова думка, 1971. – 367 с.
- Опельбаум Е.В. Восточнославянские лексические элементы в немецком языке: Дисс...-ра филол.

наук. – Киев:1968. – 703 с.

22. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. – Л.: Наука, 1972. – 80 с.
23. Розенцвейг В.Ю. О языковых контактах. ВЯ, 1963, №1. – С. 59.
24. Рот А.М. Венгерско-восточнославянские языковые контакты: Автореф. дисс...д-ра фил. наук. – Москва: 1969. – 42 с.
25. Свинцова С.В. Специфика структурно-семантической адаптации заимствований и их функционирование в условиях опосредованных и непосредственных языковых контактов: на материале англо-американизмов в испанском языке Испании и США: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Саратов: 2006. – 24 с.
26. Серебренников Б.А. Взаимодействие языков. ВЯ, № 1, 1953. – С. 7-25.
27. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езиковедски исследований в чест на академик Стефан Младенов. София: 1957. – С. 526.
28. Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. Вып. VI. Языковые контакты. – С. 61-80.
29. Шайхисламов Н. Замонавий тилшунослик йўналиши: Контакт лингвистикаси. «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601 Volume: 1, ISSUE: 4. – Б. 119.
30. Шайхутдинова Р.Р. Англо-русские языковые контакты конца XX-начала XXI вв. в сравнительном освещении: Автореф. дисс...канд.филол.наук. – Казань: 2008. – 23 с.
31. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1974. – 427 с.
32. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л.: 1958. – С. 6-7.
33. Щерба Л.В. Яфетический сборник. IV. 1926. – С. 3-4.